

Sürdürülebilir Tarım için Feminist Politikaya Çağrı

Fatma Mısır, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0003-1057-6815

E-Posta: fatos.misir0@gmail.com

Miki Suzuki Him, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

ORCID: 0000-0002-1426-8695

E-Posta: mikihim@omu.edu.tr

Özet

Bu makalede Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikası, sosyalist ekofeminist perspektifle değerlendirilmektedir. Sürdürülebilirlik kavramı, küresel politikadaki önemine istinaden Türkiye'de de son yirmi beş yıldır tarım politikalarının önemli hedeflerinden biri olmuştur. Diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de 2000'li yıllardan itibaren ivme kazanmış olan neoliberal politikalar, daha üretken, etkin ve rekabetçi üretimi teşvik etmektedir. Sosyal bilimlerde uzun zamandır ekonomik büyüme odaklı kalkınma modeli eleştirilirken son on yıldır Antroposen -insan merkezli modernleşme-anlayışı sorgulanmakta ve ekosistem yaklaşımı gündeme gelmektedir. Esasen jeolojik bir kavram olan Antroposen, bir başka deyişle Batılı Beyaz Erkek dışındaki canlı-cansız tüm varlıkların sonsuza dek tüketilebilir kapasitesi olan kaynaklar olduğu düşüncesi, birçok düşünür tarafından plantasyon ve sömürgecilikten ataerkillik ve kadın emeğinin görünmezliğine kadar uzayan sömürü ilişkileri çerçevesinde eleştirilmiştir. 1970'lerden beri ekofeminizm, ekolojik tahribatın temelinde ataerkillik sömürünün var olduğunu söylemektedir. Sosyalist ekofeminizm ise kadın emeğinin bir kaynak olarak görülmesini ve doğal kaynakların sömürülmesini, ekolojik sürdürülebilirlik ve emek ilişkileri açısından analiz etmektedir. Sürdürülebilirlik ve kadın emeğine dair bu eleştirel tartışmaların ışığında bu makalede, Türkiye'de sürdürülebilir kalkınma ekseninde yürütülen ve neoliberal ilkeler doğrultusunda yönetilen tarım politikalarının nasıl kurgulandığı, uygulandığı ve bu politikalarla nelerin hedeflendiği değerlendirmeye çalışılmıştır. Bunun için öncelikle, Antroposen çağa yönelik feminist eleştirilere yer verilmiş; daha sonra sürdürülebilir tarım politikalarının sosyalist ekofeminist sorgulamaları ele alınmıştır. İlerleyen bölümlerde, Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikasının sosyalist ekofeminist bir eleştirisinin yapılabilmesi amacıyla önce, ülke tarımında toplumsal cinsiyet ilişkilerini sorgulayan araştırmalara yer verilmiş; sonra, toplumsal cinsiyet adaleti ve ekolojik adalet, Beş Yıllık Kalkınma Planları ve ilişkili raporları ve kanunnameleriyle dönemsel olarak analiz edilmiştir. Bu çalışma, 2000'li yıllar sonrası Türkiye'nin tarım politikasının, kendini baltalayan modern tarımdan uzaklaşmaya çalışarak sürdürülebilir tarım adı altında kadın girişimciliğini desteklerken; bir yandan da kadınları mevcut

dezavantajlarıyla kapitalist piyasaya entegre ettiğini, dolayısıyla Antroposen ve ataerkillik sistemi, sığ ekolojik ve liberal feminist tarım politikaları aracılığıyla yeniden ürettiğini savunmaktadır. Failleri canlı-cansız tüm varlıkların karışıklı dinamik ilişkilerinin bir parçası olarak gören ve ataerkillik başta olmak üzere her türlü hiyerarşik ilişkiye karşı olan feminist bir yaklaşım, sürdürülebilirliği sadece bir umut olarak sunmakla kalmayan aynı zamanda hayata geçiren tarım politikaları için elzem görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Ekofeminizm, Sürdürülebilir Kalkınma, Tarım Politikası, Toplumsal Cinsiyet Adaleti, Ekolojik Adalet.

A Call for Feminist Policy: An Ecofeminist Critique of Turkey's Sustainable Agriculture

Abstract

This article provides an analysis of sustainable agricultural policies in Turkey from a socialist ecofeminist perspective. As well as receiving significant attention in global policies, the concept of sustainability has been one of the essential goals of agricultural policies in Turkey for the last twenty-five years. As in other sectors, the regulations of the neoliberal policies, which have gained momentum in the agricultural sector since the 2000s, encourage more productive, effective, and competitive production. While the economic growth-oriented development model has been criticized in social sciences for a long time, the Anthropocene -human-centred modernization- perspective has been questioned for the last decade, and the ecosystem approach has been brought to the agenda. Considering the range of relations of exploitation from plantation and colonialism to patriarchy and the invisibility of women's labour, many scholars have scrutinized the geological concept of Anthropocene, which underlying assumption is that all organic and inorganic beings other than the Western White Man are resources that can be consumed forever. Ecofeminism has, however, argued that since the 1970s there is patriarchal exploitation behind every ecological destruction. Socialist ecofeminism, at the same time, analyses the view of women's labour as a resource and the exploitation of natural resources in terms of ecological sustainability and labour. In the light of these critical discussions, this article analyses how agricultural policies planned within the framework of sustainable development in Turkey and managed according to the neoliberal principles are planned, implemented and what is aimed at with these policies. For this purpose, firstly, ecofeminist criticisms in the Anthropocene epoch are discussed and sustainability discourse in international politics is examined from a socialist ecofeminist perspective. Secondly, the studies investigating gender in Turkey's agriculture are assessed. Finally, within the framework of gender justice and ecological justice, the goals and practices related to sustainable agriculture in Turkey's agricultural policy are evaluated from a socialist ecofeminist perspective. This study argues that since the 2000s the agricultural policies in Turkey have maintained the

Anthropocene and patriarchal system with a new shallow ecology and liberal feminist facade as they support women's entrepreneurship as a strategy for sustainable agriculture and integrate women into the capitalist market without removing their long-standing disadvantages. Today, there is a need for a new perspective that goes beyond the society-nature dichotomy in both science and politics. An integrative feminist approach views the agents as part of the reciprocal dynamic relations of all organic and inorganic beings, and resists all kinds of hierarchical relations, patriarchy in particular, is essential to establish an agricultural policy that not only offers sustainability as a mere hope but also implements it.

Keywords: Eco-feminism, Sustainable Development, Agricultural Policy, Gender Justice, Ecological Justice.

Giriş

Bu çalışmada, 1990'lerden itibaren uygulanan Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikası incelenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya düzeninde egemen olan büyüme odaklı kalkınmacı ekonomik modelin ön gördüğü damlama teorisinin (*trickle down*) etkisi sınırlı kalınca, 20. yüzyılın sonuna doğru yoksulluk, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve çevresel tahribat gibi sorunlara karşı toplumsal ve ekolojik adaleti dikkate alan yeni bir kalkınma modeli geliştirildi. Sürdürülebilir kalkınma kavramı altında ekonomik gelişmenin yanı sıra toplumsal kalkınma, çevreyi koruma ve gıda güvenliği de küresel politikanın önemli maddeleri içerisinde yer aldı. Fakat birçok yatırıma, daima yenilenen hedeflere ve dünya çapında uygulanan çeşitli projelere rağmen 21. yüzyılın ilk çeyreğinde, dünya ekonomisi rekor büyüme gerçekleştirmiş; ataerki tahakküm ve toplumsal eşitsizlikler derinleşmiş ve ekolojik tahribatlar kötüleşmiştir (United Nations, 2022). Bu gerçekliğin karşısında, uzun zamandır Antroposen -insan/erkek merkezli modernist- paradigmayı kökten sorgulayan alternatif perspektifler aranmaktadır. Ekofeminizm de bu arayışa dahil olmaktadır. Modernleşme süreci, sağlık ve eğitim gibi alanlarda devrimsel biçimde kitlesel iyileşme gerçekleştirmiştir. Ancak bu sürecin kapitalist ve eril saldırganlığı yeryüzünün yenileme kapasitesini artık zorlamakta ve kitlesel zarara dönüşmektedir. Bugün, alternatif bir politikanın geliştirilmesine ve uygulanmasına ihtiyaç vardır.

Bu çalışma, bu alternatif politika arayışının bir parçası olarak, Türkiye'nin sürdürülebilir tarım politikası özelinde sosyalist ekofeminist bir perspektiften eleştirel değerlendirme yapmaya çalışmaktadır. Sosyalist ekofeminist yaklaşım, Antroposen çağın insan-doğa tahakküm ilişkilerini kadın ve diğer egemen erkek dışı insanların geçimlik ekonomi ve yeniden üretimdeki yoğun emekleri ile birlikte anlamaya çalışmanın gerektiğini ifade eder (Bkz. Barca, 2020).

Sosyalist feministlerin kırsal hane ve tarımsal üretimdeki kadın emeği ile ilgili zengin çalışmalarından da beslenen sosyalist ekofeminist perspektifin, ekolojik ve toplumsal sürdürülebilirliği hedeflediği ve Türkiye tarım politikasının incelenmesine de realist eleştiriler sunabileceği düşünülmektedir. Türkiye’de, kırsal toplum ve tarımsal üretim alanındaki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle ilgili zengin bir literatür bulunmaktadır. Ancak sürdürülebilir tarım politikasındaki kadın üreticilerin yeri, henüz yeterince tartışılmamaktadır. Bu çalışmada, sürdürülebilirlik kapsamında uygulanan Türkiye tarım politikalarının, ekolojik adalet ve toplumsal cinsiyet adaleti konusunu nasıl ele aldığı, neleri hedeflediği ve nasıl uygulamalarla bu hedeflere ulaşmaya çalıştığı sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır.

Makalenin ilk bölümünde, büyüme odaklı ekonomik kalkınmaya karşı ekolojik ve ekofeminist eleştiriler özetlenmiştir. İkinci ve üçüncü bölümlerde, uluslararası sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir tarım politikalarının sığ ekolojist yaklaşımı, ekofeminist perspektiften sorgulanmıştır. Dördüncü bölümde, Türkiye’nin tarımsal üretim alanında toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerine yapılan çalışmalar özetlenmiştir. Beşinci bölümde, sürdürülebilir tarım politikası özelinde Türkiye’nin kalkınma politikasının sosyalist ekofeminist perspektiften dönemsel bir analizi yapılmıştır. Bu incelemenin materyali olarak, sürdürülebilir kalkınmanın hedef olmaya başladığı Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’ndan On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’na kadar kalkınma planları, tarımda sürdürülebilirliğin koşulu olarak görülen organik tarım ve iyi tarım uygulamalarının yönetmelikleri, kırsal kadına yönelik planlamalarda Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu’nun uygulamaları ve AB iş birlikleri olan IPARD (Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development/ Katılım Öncesi Yatırım Aracı Kırsal Kalkınma Bileşeni) destek projeleri ve raporları, Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi Ulusal Eylem Planı ile Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsal Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu ele alınmıştır. Bu makale, Türkiye’nin sürdürülebilir tarım politikasının benimsediği sığ ekolojist ve liberal ekofeminist yaklaşımın, ‘doğanın ve kadın emeğinin eril kapitalist sömürsünün sürdürülebilirliğini’ teşvik eden nitelikte olduğunu iddia etmekte ve eko-sosyal adalet gözetken feminist politikaya çağırısı yapmaktadır.

Antroposen Çağı ve Ekofeminist Eleştiriler

400 yılı aşkın süredir modern paradigmaya hâkim olan insan-toplum ikiliğinden beslenen kapitalist dünyada, doğa hem insanın hem de toplumsal sistemin ham madde kaynağı olarak görülmekten fazlası olamamıştır. Kapitalist tarımsal üretim sistemi, bu insan-doğa tahakküm ilişkisinin belirgin bir şekilde hâkim

olduğu kritik alanlardan biridir. Jason Moore, bir kaynak olarak görülen, kullanılan ve sömürülen doğanın (insan dışı canlı/cansız varlıkların) yanı sıra, aslında farklı tarihsel zaman ve coğrafyalarda köle, kadın ve çocuğun da bu sömürüye dahil olduğunu bize hatırlatmaktadır (Moore, 2016). İnsanın jeolojik mekânı yönettiği ve dönüştürdüğü Antroposen çağı kapitalist, emperyalist ve her şeyden önce erildir. Aydınlanmacı anlayışın rasyonalist perspektifi, insanı -aslında erkeği- akılla ve toplumla; doğuran ve bakım veren kadını duygularla ve doğayla eşleştirmiştir. Aklın erkeğe, duygunun kadına atfedilmesiyle, bilenin ve dolayısıyla yönetenin her zaman erkek özne olduğu düşüncesi hem bilimde hem de popüler tahayyülde kabul görmüştür.

1960'larda ise yukarıda bahsi geçen ataerkil dünya düzenine köklü eleştirilerde bulunan ikinci dalga feminist hareketi yükselmiştir. Öte yandan, 1970'lerde yeryüzünde büyüyen ekolojik tahribatlara karşı, dünya genelinde insan merkezli kapitalist sisteme alternatif düzen öneren çevreci düşünce akımları ve sosyal hareketler ortaya çıkmıştır. Halbuki birçok ekolojik düşünce, kalkınma politikalarına sürdürülebilirlik gibi önemli bir kavramı kazandırmış olsa da insan-doğa ikiliklerinden kopmamıştır. Örneğin çevrecilik olarak bilinen sığ ekoloji, çevresel tahribatın insanlar tarafından gerçekleştirildiğini söyler ve insanların doğadan faydalanmaya devam edebilmesi için, onların bilinçli olması, tüketim gibi birçok davranış biçimini değiştirmesi ve bilimsel ve teknolojik icatlarla önlem alması gerektiğini öne sürer (Porritt, 1989:24-25). Derin ekoloji ise, insan merkezli sığ ekoloji yaklaşımının tersine, doğa merkezli yeryüzü etiğini savunmaktadır (Ferry, 2000: 99). Yeryüzü etiğinde, insanlar ekosistemin yalnızca bir parçasıdır ve bu sisteme dair insan ve insan olmayan tüm varlıklar, kapsamlı bir şekilde değerlendirilmeye çalışılır. Böylece derin ekoloji, ekolojik tahribata karşı mücadelede hem bilimsel hem de yönetsel perspektifleri sadece insanlar değil insan olmayanlar için de kullanırken; doğayı romantize eden, özcü ve zaman zaman anti-hümanist bir anlayışa da düşebilmektedir (Ferry, 2000). Toplumsal ekoloji olarak bilinen bir diğer yaklaşım ise insanların ve insan olmayanların karşılıklı birliktelik ve bütünlüğün benimsendiği, geniş kapsamlı toplumsal analizi önermektedir (Bookchin, 1996: 117-118). Toplumsal ekoloji yaklaşımı, doğa tahribatlarının, sığ ekolojinin öne sürdüğü bireysel çabalarla önlenemeyeceğini söyler ve daha çok yapısal boyutlara, yani tahakküm ilişkilerine odaklanmak gerektiğini savunur. Tahakküm ilişkilerine karşı mücadelede ekolojik adalet, toplumsal adalet ve toplumsal cinsiyet adaleti en önemli üç unsurdur. Ekolojik adaletle göre, kaynaklara olan talep ve erişim yeryüzündeki insanların demokratik eşit katılımıyla gerçekleşen adil bir dağılımla sağlanır (Bell, 2014: 16). Dolayısıyla toplumsal ve ekolojik adalet, birbirini destekleyen olgulardır. Kaynaklara erişimin adil dağılımı için

dezavantajlı grupların güçlendirilmesi son derece önemlidir. Söz konusu grupların başında çocuklar ve kadınlar geldiğine göre burada toplumsal cinsiyet adaleti son derece önemli bir unsurdur. Fakat toplumsal ekoloji tartışmalarında toplumsal cinsiyetin ele alınışının eksik kaldığı söylenmektedir (Plumwood, 2017). Bu anlamda ekolojik adaletin feminist duruş ile düşünülmesi meselesi çok önemlidir.

1970'lerde yükselen çevreci hareketlerle kadın hareketleri ekofeminizm duruşunu doğurmuştur. Doğa ile kadın arasındaki özel bağları vurguladığı feminist düşüncüyü "ekofeminizm" olarak adlandıran Fransız feminist Françoise d'Eaubanne, *Feminizm ya da Ölüm* (1974) adlı eserinde ekolojik tahribatın, toksik erkekliğin tahakkümü altındaki kadınların ve doğa kaynaklarının sömürsünden kaynaklandığını ileri sürmektedir (d'Eaubanne, 2022). Ekofeminizm, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve ekolojik problemlerin ataerkil kaynaklarını irdeleyerek ekolojik adalet ve toplumsal cinsiyet adaletinin sağlanmasının benzer çıkış yollarının olduğuna inanmaktadır. Ekofeminist duruşa göre doğa, 'feminist bir mesele'dir (Warren, 2000).

Ekofeminizmin vurgulandığı bağlama göre liberal, kültürel ve sosyalist gibi farklı yaklaşımlardan bahsetmek mümkündür. Ancak ataerkil kapitalist düzeni sorgulayarak kadın emeğinin ve doğal kaynakların birlikte sömürülmesini tartışan yaklaşım sosyalist ekofeminizmdir. Toplumsal cinsiyet adaleti açısından Türkiye tarım politikasını incelemeyi hedefleyen bu çalışmada, sosyalist ekofeminist yaklaşımla bir tartışma yürütülecektir. Diğer yaklaşımlar, örneğin liberal ekofeminizm, yanlış kaynak kullanımı sonucu tahrip edilen çevrenin, kadının bilinçlenmesi ve aktif siyasi ve ekonomik katılımıyla iyileştirilebileceğini vadetmektedir. Vejetaryen eko-feminizm ise erkeğin kadın üzerindeki tahakkümü kadar hayvanlar üzerindeki insan tahakkümünü de ataerkilliğin bir parçası olarak görerek reddetmektedir (Gaard, 2011: 36-37). Kültürel ekofeministler, doğa ile kadın arasında özel bir bağ olduğunu savunmaktadır. Doğanın dayanışmacı ve şefkatli olma özelliğinin, kadınlar ile benzer olduğunu ve bu benzeşimin kadını, özellikle çevreci sosyal hareketler vasıtasıyla güçlendirdiğini belirtmektedirler (Plumwood, 2017:38-39). Hâlbuki doğanın "kadını" özelliklerinin altının çizilmesi, radikal ve sosyalist ekofeministlere göre ne doğayı ne kadını yüceltmektedir ne de insan-doğa sömürü ilişkisini sona erdirecektir. Sosyalist ekofeminist bir perspektiften küresel kapitalist birikimin eleştirisini dile getiren Maria Mies, cinsiyetçi modern bilimin doğaya hükmetmesiyle birlikte doğanın, giderek tecavüz edilesi bir kadın gibi görülmeye başladığını söylemektedir (Mies, 2014: 135). Oysa ki, kadın ve doğa benzeşimi, tarihsel ve toplumsal olduğu kadar ataerkil bir kurgudur. Bana

göre, bu benzeşim düşüncesinin eril sömürü ilişkilerinin yeniden üretimine karşı mücadele için hem tahayyülde hem de pratikte reddedilmesi gerekir. Sosyalist ekofeminizm, üretimin, büyümenin ve verimliliğin; yeniden üretim, sürdürülebilirlik ve adaletten daha değerli olarak kabul edildiği kapitalist sistemi sorgular. Kapitalist sistem, doğayı ve emeği nesneleştirerek, üretim ve yeniden üretimi değersizleştirerek ve adalet sorununu öteleyerek; doğa, kadın, çocuk, işçi ve köle -iktidar sınıfı insan dışındaki her şeyin- bir kaynak olarak ucuz tüketilmesini sağlar (Barca, 2020).

Sosyalist feministlerin yıllardır dünyanın farklı yerlerinde incelediği tarımsal modernizasyonun kadın üreticiler üzerine etkileriyle ilgili çalışmaları, ekofeminist perspektife sağlanan önemli katkılardan biridir. Bu araştırmalar, tarımda modernleşmenin ve teknik yeniliklerin, kadınlar üzerindeki olumsuz etkilerini araştırmaktadır. Kapitalist modernleşmenin getirdiği iklim değişikliği, kırsal kadınların iş yükünü ağırlaştırmıştır (Carlassare, 1999). Erkek çiftçiler mekanizasyon sürecinden faydalanırken, kadınların üretimden dışlandığı ve ücretsiz emek yoğun işleri yapmaya devam ettiği (Agarwal, 1985); kadınların aleyhine devam eden mülkiyet eşitsizliğinin yanı sıra finansal, teknolojik ve doğal kaynaklara erişiminde dezavantajlı olduğu bilinmektedir (Agarwal, 2018). Ayrıca, suya erişim sağlama ve odun toplama gibi kadınların üstlendiği bazı işler, kimi ülke ve bölgelerde olumsuz iklim koşullarından dolayı saatlerce süren işler haline gelmiştir. Kadınlar, gittikçe erkeklerden daha çok çalışır hale gelmekte ve zaman kullanımını kontrol etme gücü erkekler nazaran çok daha büyük bir hızla azalmaktadır (Agarwal, 1985). Tarımda derinleşen toplumsal cinsiyet adaleti sorunu, işlenmekte olan kapitalist ve ataerkil sosyo-politik ve ekolojik bağlam içinde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda sosyalist ekofeministler, ekolojik adaletin, ataerkil toplumsal cinsiyet ve kapitalist sınıf ilişkileri ile birlikte düşünülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Carlassare, 1999). Başka bir deyişle, doğanın sömürülmesi, kadınlar ve egemen sınıf olan erkekler dışındakilerin sömürülmesi ile yakından ilişkilidir (Salleh, 2003; Barca, 2020).

Mies ile ortak çalışması olan Vandana Shiva (1993), sermaye ve erkek egemenliğinin kadınların yaşamına ve ekolojiye etkisini eleştiren ekofeminist bir aktivisttir. Shiva, ABD’li büyük sermayedarlar tarafından öne sürülen ‘yoksulluğu önlemek için daha fazla üretim’, ‘gıdanın denetimi ve sürdürülebilirliği’ ve ‘biyoçeşitlilik ve gıda güvenliği’ gibi söylemlerin arkasında yerel üretim mekanizmasının yok edilerek küresel gıda zincirinin denetim altına alındığını iddia etmektedir. Örneğin, Kuzey Hindistan’da, merkezsiz üretim ve dağıtım sistemlerine dayanan bir yerel buğday ekonomisi mevcuttur. Bu sistemde özellikle evden çalışan kadınlar buğday unu üretimiyle geçinmektedir. Bu küçük

Üretici ve işletmeciler tarafından yürütülen yerel buğday piyasasına girmeye çalışan sermayedarlar, 1995'ten itibaren 'gıda zincirinin modernizasyonu' adı altında buğday üretimi ve dağıtımı sisteminin merkezileşmesini planlamıştır (Shiva, 2006: 98-99). Shiva'ya göre, buğdayın ucuz ve kolay ulaşılır hale getirilmesinin hedeflendiği ve yeni iş olanakları ve fırsatlarının sağlanacağı iddia edilen bu süreç, aslında, büyük sermayedarlara yer açarak tarımsal üretimin küresel piyasaya entegrasyonunu teşvik eden yaptırımlardır. Merkezileştirilmiş buğday üretim ve dağıtım sistemi, yerel üretim mekanizmasını yok ederek küçük üreticinin geçim kaynaklarının elinden alınacağı ve özellikle kamusal alana erişimi kısıtlı olan kadınların erkeklere daha da bağımlı hale geleceği sömürü ilişkilerine işaret etmektedir (Shiva, 2006: 105-106). Shiva, 'sürdürülebilir yeşil ekonomi'nin aslında biyomühendislik olduğuna da dikkat çekmekte ve 1990'lı yıllarda Bengal bölgesinde endüstriyel tarımsal üretimin dayattığı uygulamada, bazı bitkilerin işlevsiz veya zararlı olarak kodlanıp yok edilmesi için ilaç kullanımı koşulu koyulduğu rneği aktarmaktadır. Bu örneklerde, yok edilmek üzere olan 124 bitki türlerinin, özellikle kadın çiftçilerin geçimlik tarım üretiminde ilaç, gıda ve yem olarak kullandığı bitkiler olduğunu belirten Shiva; bu tür uygulamaların hem biyoçeşitliliğin hem de kadınların topladığı gıda ve ilaç malzemelerinin kaynağının gasp edilmesine yol açtığını ifade etmektedir. Birçok bitki ve otun yok edilmesinde kullanılan pestisitler ise kadın üreticilerin sağlığına zarar vermektedir (Shiva, 2006: 126-127).

Popüler kültürde daha çok benimsenen siğ ekoloji veya liberal ekofeminizmden farklı olarak sosyalist ekofeminizm, ataerkil ve kapitalist modernleşmenin ekolojik, sınıfsal ve toplumsal cinsiyet adaletsizliğini tartışır ve bu yolun yıkıcı ve sürdürülemez olduğunu iddia eder (Carlassare, 1999; Parameswaran, 2022). Stefan Barca (2021), insan tarihini, "efendi-olmayan-öznelerin sermayeden özerk olarak, ifade özgürlüğü içinde yaşamı üretme mücadelesi" olarak tanımlar. Sosyalist ekofeministler, efendi-olmayan-öznelerin geçimlik üretimleri ve toplumsal yeniden üretimindeki yaratıcı emeklerini, yani "yeniden üretim gleri"ni (Mellor, 1997 aktaran Barca, 2021) nceleyen ve değer veren eşitlikçi bir sosyo-ekolojik sistem önermektedir.

evre Politikası Olarak Sürdürülebilir Kalkınma

Son yarım yüzyıldır, eril sömürü ilişkilerinin ekolojik ve toplumsal yıkıcı etkilerine dikkat çeken, ekosistem içinde insanı ve toplumu anlamaya çalışan ve böylece yeni dünya düzeni tasavvur etmeye çabalayan tartışmalar yrtlmeye devam etmektedir. Ancak küresel ölçekte ivme kazanan neoliberal yapılanma karşısında nasıl bir araştırma yürütüleceği, nasıl bir politika retiliceği ve nasıl bir paradigma inşa edileceği noktasında tartışmalar zorlanmaktadır (Haraway,

vd., 2016) Sürdürülebilirlik adına yürütülen mevcut politikalar bu zorlukları yansıtmaktadır. Bu politikalar, ekofeminizm başta olmak üzere her türlü eleştirel tartışmada ifade edilen ekolojik krizler ve adaletsizliklerin bilincindedir ancak alternatif düzen için atılan adımlar bu tartışmaların radikalliğinden çok uzaktadırlar. Örneğin 'sürdürülebilir kalkınma', sığ ekolojinin eril insan merkezci yaklaşımını yansıtan ve ekolojik ve toplumsal adalet açısından son derece çelişkili olan bir kavramdır. Ekolojik anlamda 'sürdürülebilirlik' kavramı, Stockholm Konferansı olarak da bilinen 1972 *Birleşmiş Milletler İnsan Çevre Konferansı'nda (UN Conference on the Human Environment)* ilk kez dile getirilmiştir. Ancak çevre hakkı, ortak sorumluluk ve sürdürülebilirlik düşüncelerinin tartışıldığı bu konferanstan sonra yayınlanan raporunun ilk cümlesi, çevrenin şekillendiricisinin de dönüştürücüsünün de insan olduğu ve ona temel yaşam haklarının sağlanması gerektiği üzerinedir (United Nations, 1972). 'Sürdürülebilir kalkınma' kavramı ise ilk kez 1987'de Çevre ve Kalkınma üzerine Dünya komisyonu (*World Commission on Environment and Development-WCED*) tarafından bildirilen Ortak Geleceğimiz (*Our Common Future*) isimli raporda kullanılmıştır (United Nations, 1987). Stockholm Konferansı raporunda 'insanoğlu' (man/mankind) kelimesi kullanıldığı görülürken bu konferanstan itibaren 'insan' (human) kelimesini kullanıldığı görülmektedir. Kapitalist dünyanın sürdürülebilirlik olarak anlaşılan sürdürülebilir kalkınma politikasının eril antroposen anlayışı, doğaya ve kendisi dışındaki tüm canlılara sahipliği ima eden bu ifadelerde de görülmektedir. Çeşitli raporlarda "gezegenimiz", "kadınlarımız", "ekosistemimiz", "toprak anamız" gibi sahipliği ve tahakküm ifade eden bir dil kullanıldığı görülmektedir (Örn. United Nations, 2000; 2002). İyelik eki kullanımının yanında "biz" dili ile yazılan Birleşmiş Milletler (BM) raporları, uluslararası politika üreticilerinin koruyucu olma, sorunu çözen olma ve paternalistik üst akıl olma konumunu işaret ettiği söylenebilir.

Kadın ve sürdürülebilir kalkınma tartışmaları ise, 3-14 Haziran 1992 tarihinde Rio de Janeiro'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (*UN Conference on Environment and Development- UNCED*) ile birlikte liberal ekofeminist söylemlerle ifade edilmeye başlanmıştır. Rio de Janeiro Konferansı raporunun 20. maddesinde kadınların çevre yönetme ve gelişiminde hayati bir rolünün olduğu ve bu nedenle sürdürülebilirliğe tam katılımlarının sağlanması gerektiği vurgulanmaktadır (United Nations, 1992). Yeni yüzyılın başında kurumsal hedeflerini ilan eden Birleşmiş Milletler Binyıl Zirvesi (*We the Peoples: The Role of the United Nations in the Twenty First Century*) bildirisini ve diğer birçok açıklamalarda BM, demokratik katılımın önündeki önemli engellerden biri olan gelir adaletsizliğinin temel nedenlerinden birinin toplumsal cinsiyet eşitsizliği olduğunu ve özellikle eğitime erişimde bu eşitsizliklerin yaşandığını

belirtmektedir (United Nations, 2000: 9). Aynı zamanda daha iyi sosyo-ekonomik koşullarda büyüyen kız çocuklarının ve çalışma hayatına katılım gösterebilen kadınların daha üretken, daha iyi seçimler yapan, çalışma hayatında rekabetçi olan ve kalkınmacı ve ilerlemeci anlayışla hareket edebilen özelliklere sahip olacağı da vurgulanmaktadır (United Nations, 2000: 14-15).

2002'de Johannesburg'ta düzenlenen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi (*World Summit on Sustainable Development*) buluşmasının ardından yayınlanan on yıllık gelişme raporunda küresel ve ulusal kalkınmanın yanı sıra yerel, ekonomik ve sosyal koşullara ve çevrenin korunması için toplum ve çevre arasında karşılıklı etkileşime yapılan vurgu dikkat çekmektedir (United Nations, 2002: 1-4). Aslında 1990'lı yıllarda uluslararası kalkınma tartışmaları ekonomik büyüme odaklı ulusal kalkınmacı yaklaşımdan uzaklaşarak çevrenin korunması, toplumsal eşitsizlikle mücadele ve yerel coğrafik ve sosyoekonomik koşullar gözetilen iç kalkınma modeline (endogeneous development) doğru gelişmekteydi (Slee, 1993; Vázquez-Barquero, 2007). Ancak aynı dönemde küresel politik-ekonomi, daha rekabetçi ve esnek olan neoliberal düzene dönüşmüştü. Bu koşulda, sürdürülebilir kalkınma modelinin kapsayıcı, katılımcı ve demokratik hedeflerini aynı zamanda piyasa odaklı pratiklerle yürütmeye devam ettiğini söylemek mümkündür. Neoliberalizmin ivmelendiği 2000'ler sonrasında çevre ve ekolojiyle ilgili gerçekleştirilen zirveyi takiben, toplantı ve konferanslarda yoksulluk, kadınların güçlenmesi, gıda güvenliği, beslenme ve sürdürülebilir tarım gibi konular ele alınmaya başlanmıştır. Bu başlıklar mevcut sistemin sürdürülebilirliğine yönelik reformcu stratejilere işaret etmektedir. Birçok araştırmacı, hükümetler arası gerçekleşen bu toplantılar ve anlaşmalar kapsamında sürdürülebilirliğin, neoliberal stratejik söylemle uyumlulaştırıldığını söylemektedir (Tulloch ve Neilson, 2014). Bu yolla, aslında radikal bir toplumsal hareket olan ekolojik hareketin, kapitalist düzende kendine meşru bir yer edinmesi kolaylaşacaktır. Yoksulluğa karşı mücadele, güçlendirme, bilinçli tüketim ve gıda güvenliği gibi neoliberal söylemlerle bir taraftan vatandaşlar çevreci hareketlere davet edilmekte; diğer taraftan, serbest piyasayı güçlendirerek kapitalist politik-ekonomik düzenin sürdürülebilirliği korunmaktadır. Reformist çevreci söylemlerin anaakımlaştırılmasıyla daha radikal yapısal değişimleri talep eden ekolojik hareketler marjinalleştirilmekte ve "yeşil ekonomi" adı altında neoliberal kalkınma modeli uygulanmaya devam etmektedir (Tulloch ve Neilson, 2014). Sürdürülebilirlik, "depolitize edilmekte ve etkisiz hale getirilmektedir" (Pitcher, 2011 akt. Tulloch ve Neilson, 2014: 27).

Sürdürülebilir Kalkınma ve Tarımda Toplumsal Cinsiyet Adaleti Sorunu

2012 tarihinde Rio de Janeiro'da yeniden toplanan BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı-Rio+20 (*UN Conference on Sustainable Development*)'nin ardından yayınlanan raporda, dünyanın birçok ülkesinde daha önce belirlenmiş olan sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda, umut vaat eden hiçbir gelişme görülmediği belirtilmiştir. Bu raporda, kadın ve sürdürülebilir kalkınma-ekoloji ilişkisi üzerinde önceki yıllara göre daha çok durulmakta ve iklim krizinin ve yoksulluğa karşı en önemli mücadelenin tarım ve gıda alanlarında yapılacak reformlarla gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir (United Nations, 2012). Aslında Ester Boserup'un *Woman's Role in Economic Development* (*Ekonomik Kalkınmada Kadının Rolü*) eseri (1970) ile başladığı kalkınmada kadın tartışmasının ardından birçok çalışmada tarımda kadın emeğinin önemi belirtilmişti. Shiva, 1991 yılında Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü için yazdığı rapora *Hindistan'da Çiftçilerin Çoğu Kadındır* başlığını koyarak önemli bir ifadeye bulunmuştur (FAO, 1991). 1995'in Pekin Deklarasyonu ve Eylem Platformu (*Beijing Platform for Action*) itibarıyla *toplumsal cinsiyetin anaakımlaştırılması*, her düzey politikada uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak birçok iyileşmenin yanında dünyanın farklı yerlerinde tarımda kadınlar, hala en çok emek veren fakat erkeklere göre ekonomik, sosyal ve kültürel kaynaklara ulaşmada dezavantajlı konumdadır. Buna rağmen tarımda toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile mücadele için planlanan kadınlara yönelik finansal ve sosyal destekler ve güçlendirilme politikaları, yapısal dönüşümlere değinmemektedir. Bunun yerine, daha çok mevcut sistem içinde 'hane halkının iyi beslenmesi', 'hane gelirini artırma', 'ekolojik tarım' ve 'yerel kalkınma' gibi söylemlerle kadın üreticilerin kişisel çabalarının ve emeğinin etkin kullanılmasına yönelik olduğu görülmektedir (UN, 1992; 2000; 2012).

Glazebrook ve Opoku (2020), 2015 Binyıllık Kalkınma Hedeflerinde yer alan yoksulluğun %50 oranında azaltılması hedefinin gerçekleşmediği tek kıta olan Afrika'da kadın tarım üreticilerinin sürdürülebilir kalkınmadaki rollerini incelemiştir. Bu çalışmada, mevcut kalkınma planlarının, ekolojik istikrar ve ekonomik büyümeyi hedeflediği belirtilirken; bu hedefin, kadın tarım üreticileriyle gerçekleştirilmesinin amaçlandığı aktarılmaktadır. Ayrıca, Afrika'da hem tarımın hem de yoksulluğun kadınlaşmasında, kadın tarım üreticilerinin gıda-yoksulluk-iklim kriz üçlemesinde sıkışıp kaldığı gerçeğine dikkat çekilirken; Afrika'daki tarım üreticilerinin çoğunluğu kadın olmasına rağmen, özellikle arazi kontrolü ve teknolojik koşullara ulaşımında oldukça dezavantajlı bir konumda oldukları belirtilmektedir (Glazebrook ve Opoku, 2020). Kadın tarım üreticilerinin önünde toprak mülkiyetine sınırlı erişim, iklim değişikliğinin ortaya çıkardığı sağlıksız koşullar, kısıtlı teknolojiye erişim ve olumsuz ekonomik

koşullar gibi toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştiren engeller durmaktadır. Glazebrook ve Opoku, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin (SKH) öncelikle bu engelleri kaldırmak için yenilikçi stratejilerle planlanması gerektiğini savunmaktadır. Yoksulluk, açlık ve ekosistem yönetimi ile ilgili SKH kadınlar olmadan gerçekleşmeyecektir. Kadınları, yardımlarına ihtiyaç duyulan, -ve yardıma ihtiyacı olan- pasif bireyler olarak kalkınma programlarına dahil etmek, onların gündelik hayatında geliştirdikleri stratejiler ve gücünü hafife almak anlama gelir. Böyle bir yaklaşım yerine kadınların yerel düzeyde aktif katılımının gerçekleştirilmesi sahip oldukları kapasiteyi desteklemek ve yeni koşullara karşı güçlendirilmelerini sağlayabilecektir. Ayrıca Glazebrook ve Opoku (2020), mevcut sorunların toplumsal ve kültürel özgünlüğün yanı sıra kadınlar arasındaki farklılıkları göz ardı eden evrenselci kalkınma planlarının iyi bir çözüm yolu olmadığı ifade etmektedir. Bütün kadınların cinsiyetten dolayı aynı sorunlarla mücadele ettiğini varsayan birçok kalkınma programı, toplumsal cinsiyet eşitliğiyle ilgili sorunların yüzeysel bir şekilde ele alınmasına yol açmaktadır.

Öte yandan Küba, 2006 yılında yayınlanan *Sürdürülebilirlik Endeksi Raporu*'nda dünyadaki tek sürdürülebilir şekilde tarım yapan ülke olarak belirlenmiştir (Ergas, 2014). Havana'daki bir çiftlikte yaptığı kentsel tarım ile ilgili çalışmasında Ergas (2014), Küba'nın sürdürülebilir tarımsal projelerinde ücretli olarak sağlanan emeğin aslında kadının yoğun ancak görünmez emeği ile mümkün olduğunu savunmaktadır. Sovyetlerin çöküşü ve ABD ambargoları nedeniyle ekonomik kısıtlarla baş etmeye çalışan Küba, ülke tarımındaki devrimci dönüşümünü, hayvanlarla gerçekleştirilen haşere kontrol sistemiyle, geri dönüşüm teknikleriyle ve doğal gübre kullanımı gibi sürdürülebilir politika uygulamalarıyla gerçekleştirmiştir (Ergas, 2014). Ancak Ergas, toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümleri ve bundan kaynaklanan eşitsizliklerinin bu sürdürülebilir tarıma yol açan üretim biçiminde de devam ettiğini aktarmaktadır. Küba'daki istatistikler, kadınların erkeklerden üç kat daha fazla ücretsiz ev içi işine zaman ayırdıklarını göstermektedir. Tüm gün yoğun emek isteyen tarım işleriyle uğraşan kadınlar bile kendilerini tarım üreticisi olarak değil ev hanımı olarak tanımlamaya eğilimlidir. Böylece erkekler sahip olduğu boş vakitlerde mahalli örgütlere katılmalarını sağlayabilirken, kadınların ücretsiz tarım işleri ve ev içi hizmet ve bakımların ardından uykularından feragat ederek eğitimlerine devam etmeleri ve mahalli örgütlerde karar alma süreçlerine katılmaları beklenmektedir. Küba'daki görünümünde 'kapitalizm resimden çıktığında' bile toplumsal cinsiyet rollerinin sürdürüldüğü ve kadınların kamusal alanlardan dışlandığı görülmektedir. Ergas bu çalışmada, kadın ve erkeğin emeğinin farklı ekolojik sonuçlarının olduğunu ve bu sonuçların kadını da erkeği de

farklı şekillerde etkilediğini görmenin sürdürülebilir tarım politikaları için çok önemli olduğu savunmaktadır. Küba'daki örnek, toplumsal cinsiyet adaletinin sağlanmamasının, sürdürülebilir tarımın önünde bir engel olmadığını işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle, sürdürülebilir tarımda toplumsal cinsiyet adaleti kendiliğinden gerçekleşmez, politika ile mümkündür. Ergas, eril ekolojik tahakkümle benzer bir şekilde, aslında kadının el emeğine ve marifetliliğine dayanan Küba'nın sürdürülebilir tarımında, ataerkil kültürel inanç çerçevesinde yardım edilen, desteklenen ve kurtarılacak olan ikincil roldeki kadın kategorisinin yeniden üretildiğini savunmaktadır (Ergas, 2014).

Pilgram ve Amos (2015), sürdürülebilir tarım projelerinin ABD'deki bir örneğini ele aldıkları çalışmada, kadınların toprak mülkiyeti ve onu kullanım haklarının göz ardı edildiği durumu irdelenmişlerdir. 2002-2007 yıllarında yapılan çalışmada, sürdürülebilirlik politikaları kapsamında tarım üreticiliği yapan kadınların işledikleri tarım arazilerine nasıl eriştikleri araştırılmaktadır. 1980'lere kadar kadını görmezden gelen arazi mülkiyeti yapısının hala, yasalarla olmasa da fiili olarak sürdürüldüğü belirtilmektedir. Çalışma örneklemindeki kadınların sürdürülebilir tarımla uğraştıkları arazilerinin tarım üreticisi bir erkekle evlenerek veya emeklilik ya da miras gibi yollarla ileri yaşlarda sahiplenerek elde ettikleri ortaya koyulmaktadır. Burada da tarımda çalışan kadınların oranının erkeklere göre daha fazla olmasına rağmen toprağa erişimlerinin -karmaşık pratiklerden dolayı- sınırlı olduğu görülmektedir. Çalışmada, sürdürülebilir tarım politikalarının toplumsal cinsiyet eşitliği vaatlerinin, daha birinci aşamada -mülkiyete erişimde- sorunlu olduğu ve kadın için sunulduğu belirtilen fırsatların aslında toplumsal cinsiyet rollerini pekiştirmeye devam ettiği ifade edilmektedir. Sürdürülebilir tarımdaki kadın deneyimlerinin karmaşık ve çok yönlü olduğunu savunan çalışma, projelere katılan kadınların sayısal artışa odaklanan politika değerlendirmesinin, toplumsal cinsiyet, sınıf, ekonomik fırsatlar, yaş ve diğer birçok unsur ile farklılaşan toplumsal dinamiklerin göz ardı edilmesine yol açtığını ileri sürmektedir. 'Kadın tarım üreticisi' homojen bir grup değildir. Pilgram ve Amos'a göre (2015), yaşlı ve çocuk bakım emeği veren, ev hizmeti sağlayan ve başka emek yoğun işlerin sorumlusu olan tarım üreticisi kadınlara yönelik sürdürülebilir politikaların çok yönlü ve katmanlı olması ve dolayısıyla eşitlikçi değil bir adalet ilkesiyle tasarlanması gerekmektedir.

Türkiye Tarımında Toplumsal Cinsiyet Adaleti Sorunu

Türkiye'de de tarımda toprak mülkiyeti başta olmak üzere kaynaklara erişimde, toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri devam ederken tarımın kadınlaşması söz konusudur. Buna rağmen, ekolojik tahribat ve sürdürülebilir tarım çerçevesinde kadın emeği ve toplumsal cinsiyet adaleti sorununu tartışan çalışmalar yok

denilecek kadar azdır. Öte yandan, neoliberal iktisat politikasının getirdiği doğa kaynaklarına yönelik yatırımlar ve bunların teşviki, doğanın sermayeleşmesi durumunu derinleştirmektedir. Bu süreçte Bergama (altın madenciliği), Artvin'in Cerattepe (bakır madenciliği), Gerze (termik santral) ve Soma'nın Yırca köyü (termik santral) gibi birçok bölgede yükselen direnişlerde kırsal kadınların öncü rolü bilinmektedir (Özay, 2003; Kalonya, 2021; Külcür, 2022). Ancak, kavramsal tartışmaların ötesinde, toplumsal cinsiyet adaleti açısından ekolojik sorunların incelendiği ampirik çalışmalar son derece sınırlıdır (Bkz. Yılmaz, 2019).

Hem sürdürülebilir tarım hem de ekolojik tahribat ile ilgili çalışmalarda kadınların deneyimlerinin merkeze alınmamasının sebeplerinden biri de Türkiye feminizmindeki kırsal kadının marjinalliğidir. Türkiye'nin birinci dalga feminist hareketi, eğitim ve istihdam gibi daha çok kentli kadınların sorunlarına odaklanmıştır ve kırsal kadınlar ile onların yaşam koşullarına özgü toplumsal cinsiyet eşitsizliği göz ardı edilmiştir (Kandiyoti, 1989; Kocabıçak 2018; Özbay, 2019b). Kandiyoti (1989), Cumhuriyet'in ilk reformlarının toplumsal cinsiyet adaleti açısından önemli bir adım olduğunu dile getirmekle birlikte bu reformlardan, ülke nüfusunun önemli dilimini oluşturduğu kırsal kadınlar başta olmak üzere birçok kadının faydalanamadığını söyler. Kocabıçak ise (2018), bu kırsal kadın ihmalinin toprak mülkiyeti ile ilgili ataerkil yasal düzenlemelerin günümüze kadar sürdürülmesine nasıl izin verdiğini tartışmaktadır. Bununla birlikte, Boserup'un (1970) hem bilim hem de kalkınma programlarında göz ardı edilen tarımsal üretimdeki toplumsal cinsiyet dinamikleri ve kadın emeğinin önemine ışık tuttuğu çalışmasının ardından Türkiye'de, tarımsal modernleşme ve kadın emeği üzerine birçok çalışma üretilmiştir. Boserup, geleneksel olarak aile geçiminde ve tarımsal üretimde kadınların aktif olduğunu; birçok Afrika topluluklarında tarımdaki teknolojik gelişme ve piyasa ekonomisine entegrasyon sürecinde erkeklerin makine kullanımı ve ticari işlemleri üstlendiğini; kadınların üretimden ve dolayısıyla kamusal alandan özel alana geri çekildiğini gözlemlemiştir. Türkiye'de yapılan çalışmalar bunun homojen bir süreç olmadığını, çiftçi hanenin sosyoekonomik koşullarına göre farklılaştığını göstermiştir (Tekeli, 2011; Kandiyoti, 2011; Özbay, 2019a). Hatta 1950'lerde başlayan farklılaşma süreci, son yıllarda tarımın kadınlaşması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tekeli (2011), Türkiye'nin 1948-1970 yılları arasındaki tarımda mekanizasyon ve kırsal dönüşümü incelediği çalışmasında farklılaşan hane yapısı, işletme büyüklüğü ve emek kullanımı arasındaki ilişkiyi ulusal verilerle ortaya koymuştur. 1960'lı yılların sonuna kadar kırsal bölgelerde de çekirdek aile yapısı yaygınlaşmış ve ataerkil geniş aile ancak 150 dönümden büyük işletme

sahiplerinde görülür olmuştur. Tekeli, büyük hanelerin kadınları ve çocuklarının tarım işlerine katılmadığı bir yapının hâkim olduğunu belirtmiştir. Bunun sebebi olarak da büyük işletmelerde makine kullanımına erişimleri yüksek olan erkeklerin çalışıyor olmasını ve makinenin girmediği çapa ve hasat gibi işler için ise ücret karşılığı emek kiralanıyor olmasını göstermiştir. Hane büyüklüğü ile ilgili veriler 140-150 dönüm arasındaki işletmelerde geçici geniş aile, 40 dönümden küçük işletmelerde çekirdek ailenin yaygın olduğunu vurgulanmaktadır. 100 dönümden daha az işletmelerde tüm hane üyeleri üretime katılarak kar elde etmeye çalışmaktaydı. 40 dönümden küçük işletmeler ise küçük hane olmasına rağmen üyelerin tüm emeğini kendi tarlasında değerlendiremediği bir yapı mevcuttu. Hane üyeleri, başkasının tarlasında tarım işçisi olarak veya tarım dışı işlerde ücret karşılığı çalışarak geçimini sağlamaya çalışmaktaydı. Özbay (2019a) ise Tekeli'nin çalışmasına atf yaparak küçük işletmeci hanelerde daha çok erkeklerin ücretli işlerden, kadınların tarımsal üretimden sorumlu olduğunu öne sürmüştür.

Birçok sosyalist feminist araştırmacı, geçimlik tarımdan piyasaya yönelik kapitalist üretime geçiş sürecinin kırsal kadınların hayatları üzerine etkisini incelemiştir. Özellikle kaynakların kısıtlı olduğu küçük işletmeci hanelerde üyelerin, düşük maliyetli esnek emek olarak yoğun bir şekilde üretime katılırken; var olan yaş ve toplumsal cinsiyete dayalı ataerkil hane içi iş bölümünün, kapitalist üretimde nasıl yeniden üretildiğini açıklamaya çalışmışlardır. Kandiyoti (2011), piyasa/geçimlik, makine/el ve ücretli/ücretsiz ikilemler ekseninde düzenlendiği yeni iş bölümünün çiftçi hanelerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştirdiğini söylemektedir. Tarımsal mekanizasyonun ardından toprağı sürmek gibi traktörle yapılan işlerle erkekler ilgilenirken, kadınlar çapa gibi emek yoğun işleri yapmaya devam etmektedir. Ürünün satışı ve kredi çekme gibi piyasa ile ilişki kuranlar erkekler olurken, ev işlerinin yanı sıra geçimlik tarım olarak adlandırılabilen sayısız bahçe işlerini de kadınlar yapmaktadırlar. Böylece kırsal hanenin yeniden üretiminin yanı sıra tarımsal üretimde yoğun emek sarf eden kadınlar, ürünlerini ve gelirlerini yönetemedikleri için ücretsiz aile işçisi olarak konumlandırılmaktadırlar. Bu ikili kategoriler cinsiyetçi olduğu gibi hiyerarşikler de. Her şeyin ücretlendirildiği piyasa işlerinin ücretsiz geçimlik faaliyetlerinden; makine işlerinin emek yoğun el işlerinden daha önemli ve değerli görüldüğü bir yapı meydana gelmiştir. Piyasaya yönelik üretimde de kadınların yaptığı emek yoğun işlerin, ev işlerinin uzantısı olarak görünmez hal alması söz konusudur. Böylece birçok çiftçi kadın kendilerini “ev kadını” olarak tanımlamaktadırlar (Kandiyoti, 2011; Özbay 2019a). İşletme büyüklüğü ile bağlantılı olarak ürün türü de toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümünü etkilemektedir. Batı ve Kuzey Anadolu bölgelerinde küçük toprak sahipleri

yaygındır ve tütün, sebze ve meyve gibi emek yoğun ürünler üretmektedirler. Emek yoğun işler kadın işi olduğundan bu bölgelerde tarımsal üretime kadın katılımı yüksektir (Berik, 1995; Kandiyoti, 2011; Yaman Öztürk ve Akduran, 2010; Alkan, 2018).

1970’lerde sosyal bilimciler, modernleşen Türkiye tarımında büyük ölçekli kapitalist işletmeciliğin gelişme potansiyelini tartışmışlardır. Fakat çok zaman geçmeden yapılan araştırmalar genel olarak büyük işletmenin babanın ölümünden sonra toprakların oğullar arasında paylaşılıp küçük işletmelere dönüştüğünü göstermiştir (Akşit, 1985). Böylece küçük işletmecilik Türkiye tarımının en yaygın üretim biçimi olarak günümüze kadar devam etmiştir (Öztürk vd., 2014). Aynı zamanda 1980’li yıllarda başladığı yapısal uyum politikalarıyla Türkiye, dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi ithal ikameci ekonomiden vazgeçerek ihracata yönelik kalkınma stratejileri benimsenmiştir. Bu ekonomik liberalleşme sürecinde ulusal piyasa odaklı korumacı politikadan adım adım vazgeçilmiştir. Sübvansiyonlar ve fiyat desteklerinin kaldırılması, tarımsal ürünleri işleme fabrikalarının özelleştirilmesi ve piyasa değeri yüksek ürünlere fonların sağlanması gibi tarım sektörünü küresel serbest piyasaya açan bir takım liberalleşme adımları uygulanmıştır. Bu neoliberal tarım politikaları, çiftçinin üretim maliyetini arttırmakta, net gelir oranını düşürmekte ve aynı zamanda onları uluslararası piyasaların rekabetçi ortamına maruz bırakmaktadır (Morvaridi, 1995; Aydın 2010; Öztürk, 2012). Kamu desteklerin azalmasının ardından küçük meta üreticileri ya tarımı bırakmış ya da sınırlı kaynakları sonuna kadar kullanarak ayakta kalmaya çalışmıştır. Erkeklerin tarım-dışı ücretli işlere girmek ve/veya ürünü farklılaştırmak gibi gelir kaynaklarını çeşitlendirmesi küçük üretici hanelerde yaygın olarak görünen “beka stratejileri”dir (Aydın, 2001). Ancak bu stratejiler, tarımdaki kadın emeğini daha da yoğunlaştırmıştır (Morvaridi 1992; Onaran İncirlioğlu, 1993; Özbay, 1982 aktaran Berik, 1995; Kandiyoti, 1984 aktaran Berik, 1995).

Onaran İncirlioğlu (1993) Kayseri köylerinin toplumsal dönüşümünü incelemiştir. Köylerde 1980’lerin sonuna doğru patates, soğan ve mercimek gibi emek yoğun ürünler yetiştirilmeye başlanmıştır. Aynı zamanda birçok hanede halı dokumacılığı önemli gelir kaynağı olmuştur. Böylece hane ekonomisinin ana kaynaklarının 1950’de toprak, çiftlik hayvanları ve sağlam erkek olduğu söylenirken 1980’lerde artık kadınların önemli bir kaynak olarak görülmeye başlandığı bilinmektedir. Morvardi, araştırma yaptığı Kuzey Doğu Anadolu’daki bir köyden bir çiftçinin, “Babam derdi ki, çok oğlu olanlar en şanslı insanlardır; ama ben derim ki, ne kadar kız çocuğu varsa o kadar şanslı ve zengindir” şeklindeki ifadeyi aktarmaktadır (1993: 92). Morvardi (1992), tahılın yanı

sıra şeker pancarı ve pamuk gibi meta üretimi yapan köylerde azalan kamu desteğinin, artan giderlerin ve alıcı fabrikadan geciken ödemelerin karşısında sürekli borçlu olan çiftçilerin birden fazla ürün yetiştirerek ayakta kalmaya çalıştığını; bunun da kadınların iş yükünü artırmasına yol açtığını söylemektedir. Hatta şeker pancar fabrikasının sözleşme yapmaya gelen bir çiftçi erkekle onun evdeki ücretsiz kadın emeğini ne kadar kullanabileceğini değerlendirerek anlaşma yaptığı durumu ve bu durumun, erkeğin eşi ve kız çocuklarının emeğini nasıl sonuna kadar sömürmeye zorladığını aktarmaktadır (Morvardi, 1995).

2000'lerde ekonomik liberalleşme süreci ivme kazanarak tarımsal üretimin küresel piyasa ekonomisine entegrasyonu daha da derinleşmiştir. Kırsal hanelerin yoksullaşması, ihracata yönelik katma değeri yüksek emek yoğun ürünlerin üretiminin artışı ve tarım sektörüne uluslararası sermayenin girişi gibi süreçlerin derinleşmesi ile beraber kırdaki kadınların tarlada veya gıda fabrikalarda ücretli işlerde çalışması da yaygınlaşmıştır (Öztürk, 2012; Suzuki Him ve Gündüz Hoşgör, 2019; Eren Benlisoy, 2021). Yapılan çalışmalar birçok kadının sosyal güvencesiz, yevmiyeli veya parça başı ücret sistemi ile çalıştığını göstermektedir. Eren Benlisoy (2021), İzmir'in Bakırçay Havzası'nda yaptığı çalışmasında, uluslararası perakendecilere satış yapan domates seracılığında istihdam edilen işçilerin, çoğunlukla sigortasız yevmiyeli çalışan kadınlar olduğunu gözlemlemiştir. Hatta sebze üretiminde sera işçiliğinin, kadınların geleneksel olarak kendi tarlasında yaptığı bir iş olmasından ve onların "marifetli elleri"nden dolayı köylüler arasında "kadın işi" olarak tanımlandığı bilinmektedir (Eren Benlisoy, 2021: 171-179). Var olan ataerkil toplumsal cinsiyet iş bölümü kadın emeğini değersizleştirmekte ve uluslararası literatürde 'marifetli ellerin ucuz emeği' (nimble fingers make cheap workers) olarak bilinen durumu ortaya çıkarmaktadır (Elson ve Pearson, 1981). Kadınların 'marifetli ellerinin' kadının doğasına atfedildiği ve ev emeği başlığı altında yaptığı ev dışı işler için ürettiği emeğinin görünmez ve vasıfsız ya da yarı-vasıflı olduğu durumu anlatan ifade, vasıfsız işlerin vasıfsız işçiler olan kadınlar tarafından yapıldığını değil; kadınların ev dışı emeklerinin kadın oldukları için ucuz emek ve vasıfsız olarak görüldüğü mevcut durumu açıklamaktadır. Kadınlara ücretli işlerin 'sağlanması' toplumsal cinsiyete tabiiyeti ortadan kaldırmamakta; aksine, marifetli ellerin ucuz işçiler haline geldiği durumu meydana getirmektedir.

Türkiye'nin son 70 yıllık kırsal dönüşümü kutuplaşma değil, farklılaşma sürecidir (Akşit, 1993; Keyder ve Yenal, 2013; Öztürk ve ark., 2014). Yine de son yıllarda izlenen ana eğilim, tarımın kadınlaşması olarak tanımlanabilen süreçtir (Kandiyoti, 2011; Özbay, 2019a). Ülke genelinde son 10 yılda çiftçi sayısı sürekli azalmış (Aysu, 2013; Aktar, 2015) ve 2012 yılında 1 milyonun üzerinde

olan çiftçi sayısı 2022'de 500 binin altına düşmüştür (Euronews, 2022; TEPAV, 2022). Türkiye'de tarımın kadınlaşma süreci, tarımda kadın çalışanın artışından ziyade daha çok tarımda çalışan erkek sayısının azalmasıyla kadın çalışan oranının artışı şeklinde gerçekleşmektedir (Üçecam Karagel, 2010). Yukarıda bahsedildiği gibi kırsal ekonominin kapitalist piyasaya entegrasyon sürecinde gelir kaynağı çeşitlendirmeye çalışan hanelerde erkekler tarım dışı ücretli işlerde çalışırken; kadınlar tarım işlerine devam etmektedir. Aynı zamanda ürünler çeşitlendirilirken ve emek yoğun ürünlerin önemi artarken, kadın işleri yoğunlaşmaktadır. Endüstriyel tarım işletmecileri ucuz ve esnek kadın emeği kullanmayı tercih etmektedir. Derinleşen tarımın kadınlaşması ve tarımda kadın emeğinin önemi ve sorunsalı ile ilgili yarım yüzyılı aşkın tartışmalara rağmen, kadın emeğinin görünmezliği ve değersizleştirilmesi günümüzde hala devam etmektedir.

Türkiye'nin Sürdürülebilir Tarım Politikası ve Toplumsal Cinsiyet Adaleti Sorunu

Bu bölümde, Türkiye kalkınma politikasına sürdürülebilir kalkınma kavramının ilk girdiği 1996 yılı Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planından 2019 yılındaki On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planına kadar kalkınma planlarındaki tarım politikası ile ilgili kısım, toplumsal cinsiyet adaleti çerçevesinde incelenmiştir. Türkiye'nin son 25 senelik tarım politikaları incelediğinde, kadın üreticilerin tarım ve ekoloji ile ilgili yerel bilgilerinin yeniden değerlendirilmesi, değişen doğal koşullarla gelişen tarımsal sorunlar ve eşitsizlikler veya ekolojik tahribata karşı sürdürülebilir tarımın geliştirilmesinde üreticilerin demokratik katılımı gibi sosyalist ekofeminist araştırmalarda yer alan tartışmaların ele alınmadığı gözlenmektedir. Fakat politika üreticilerinin yukarıda özetlenen tarımsal üretimdeki kadın emeğinin önemi ve bu önemin artışının bilincinde olduğunu söylemek mümkündür. Buna rağmen, kadın emeğinin önemi ancak küresel tarım politikalarında hedeflenen neoliberalleşmeye yönelik düzenlemelerle; yapısal dönüşüm olmaksızın kadın emeğinin görünür kılınmaya çalışılmasıyla ve kapitalist piyasaya kadın emeğinin entegrasyonunu sağlamaya yönelik politikalarla ele alındığı görülmektedir. Son yıllarda Türkiye'nin tarım politikası, kadın üreticilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi gibi sosyokültürel engellerle mücadelesinden daha çok, piyasa merkezli ekonomik faaliyetlere aktif katılımlarının teşvik edildiği bir anlayışla dönüşmektedir. Ekolojik tahribatlara karşı mücadelede ise sığ ekolojik yaklaşımla, bilinçlenmenin yanı sıra yeni tarımsal bilgiler, yöntemler ve teknolojilerle kapitalist üretimin sürdürülebilirliği önerilmektedir. Aşağıda bu dönüşümler dönemsel olarak incelenmektedir.

1996-2006 Dönemi: Toplumsal Cinsiyet Körü Sürdürülebilir Tarım Politikası

1972 Stockholm Konferansı ve diğer ilgili zirve ve konferanslara katılım sağlayan Türkiye'nin politikalarında ve planlamalarında sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının yansımaları çok uzun yıllar almıştır. Çevrenin korunması ve kalkınma temelli yeşil politikaların gündeme gelmesi 1990'lardan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Özellikle, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1996-2000) -1992 tarihli UNCED raporunda ele alınmış olan- sürdürülebilir kalkınma anlayışının merkeze alındığı görülmektedir. Ayrıca bu planda, bundan sonraki beş yıllık kalkınma planlarının bu anlayış doğrultusunda politikalar geliştirmesi gerektiği düşüncesi kabul edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma anlayışının hayata geçebilmesi için kadınların da dahil olduğu bütüncül ilkelere ihtiyaç olduğu da bu planda vurgulanmıştır (TBMM, 1996).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001-2006) yeni tarım uygulamaları ve sürdürülebilir kalkınma hedefleri merkezde yer alırken, ekolojik sürdürülebilirlik ve tarımsal üretimde yaşanan toplumsal cinsiyet eşitsizlikleriyle ilgili sorunlardan henüz söz edilmemiştir (TBMM, 2001). 11 Temmuz 2002'de *Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelik*'te organik tarım ve hayvan yetiştiriciliğinin sertifikasyon sisteminin kurulması, üretimlerin standardizasyonu ve sermaye miktarına göre sübvansiyonların sağlanması ile ilgili düzenlemeler yer almaktadır (Resmi Gazete, 2002). Organik tarımın yanında 'iyi tarım' da 8 Eylül 2004'te yürürlüğe giren *İyi Tarım Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik* ile, sürdürülebilir ekolojik tarımın bir diğer hedefi olarak yer almaktadır. İyi tarımın ana amacı, "çevre, insan ve hayvan sağlığına zarar vermeyen bir tarımsal üretimin yapılması, doğal kaynakların korunması, tarımda izlenebilirlik ve sürdürülebilirlik ile gıda güvenliğinin sağlanması" olduğu belirtilmiştir (Resmî Gazete, 2004: 1). Bahsi geçen hiçbir yönetmelik ve kararda, yeni üretim yöntemleri ve teknolojilerine nasıl ulaşılabileceği ve kullanılabileceği konusu henüz görülmediği gibi, kadınlara yönelik herhangi bir somut girişim hedefinde bulunulmadığı anlaşılmaktadır. 2000'lerin ortalarına kadar sunulan sürdürülebilir kalkınma politikalarının, mevcut durum analizi yapılmadan ve ihtiyaçlar belirlenmeden uluslararası sözleşmelerin gereklilikleri doğrultusunda uygulanmaya çalışılmış olduğu görülmektedir.

2007-2013 Dönemi: Sürdürülebilir Tarıma Kadın Emeğinin Entegrasyonu Çabası

2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, neoliberal ekonomik söylemin benimsendiği görülmektedir. Bu planın 461. Maddesinde, BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne uyum için ele alınması gereken çevrenin korunmasıyla ilgili yükümlülüklerin yerine getirileceği hedefi (TBMM, 2007: 74) ve aynı zamanda tarımsal yapının etkinleştirilmesi hedefi olan "gıda

güvencesi ve güvenliğinin sağlanması ile *kaynakların sürdürülebilir kullanımı* gözetilerek, örgütlü ve rekabet gücü yüksek bir tarımsal yapı” (TBMM, 2007: 77) vurgusu, sığ ekolojik sürdürülebilirlik çerçevesinde küresel piyasalardaki rekabet gücünü artırmaya yönelik tarım politikalarının daha aktif uygulanacağı dönemlere işaret etmektedir. AB yükümlülükleri (685. Madde) ve IPARD (Instrument for Pre-Accession Assistance in Rural Development) programı gibi uluslararası kurumların fonları “rekabet gücü yüksek tarımsal yapı”ya doğru dönüşüm sürecinde önemli kaynaklar olarak görülmektedir (TBMM, 2007: 94). IPARD destekleri, sürdürülebilir kalkınma kapsamında ihracat yönelimli tarımsal üretim hedeflemektedir. Bu hedefin her bir bağlamının kadınların üretime katılımı ve onların emeğinin görünür kılınması üzerinden kurulduğu belirtilmektedir (IPARD, 2015). IPARD kırsal kadına yönelik hayvan desteği, yöresel ürünlerin yapım ve satışı için destekler, bölgesel turizm faaliyetleri için destekler, çeşitli zanaatlar için destekler ve ürün işleme ve paketlenme destekleri gibi destekler sağlamaktadır (IPARD, t.y.).

Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığının 2012’de yayınladığı *Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi-Ulusal Eylem Planı (2012-2016)* raporunun sunuşunu yapan dönemin Bakanı Mehmet Mehdi Eker, kırsal kadının ev işi, eş ve annelik görevlerinin altını çizerek aynı zamanda kadınların tarımdaki istihdamın yarısına yakınına oluşturduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla hem tarım yöntemleri ile ilgili eğitimler ve yeni teknoloji kullanımlarını desteklemede kadınlara yönelik projeler hem de kadınların karar süreçlerine katılımlarının sağlanması için çaba sarf edilmesi gerektiğini belirtmektedir (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2012). Eylem Planı’nda, kadının gelişime açık, işlenebilir, çok çalışan, yetenekli, fırsat verildiğinde çok faydalı olabilen, ancak bilinçsizlikten ve eğitimsizlikten dolayı toprak, su ve ekolojik kaynaklara zarar veren, örgütlenmede yetersiz ve isteksiz olan, kimlik ve öz güven eksikliği olan bireyler olduğu ve dolayısıyla tarım alanında kadınların eğitiminin ve ekonomik teşviklerin sürdürülebilir kalkınma açısından çok kıymetli olduğu belirtilmektedir (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2012). Bakanlık, tarımsal üretimdeki kadın üreticilerin önemli rolünün altını çizmektedir. Bu ifadeler -tarımsal modernleşme sürecinde uygulanan geçmişteki kadınları dışlayan toplumsal cinsiyet körü kırsal kalkınma politikasını düşünürsek- önemli bir gelişmedir (Ertürk, 1995; Gündüz Hoşgör, 2011). Ancak sürdürülebilir tarım için kadın üreticilerin bilinçlenmesi ve bilgilendirilmesi gerektiği fikrini benimseyerek kadınların eğitimleriyle ilgili projeleri teşvik ederken hem geçmişteki hataların hem de gelecekteki rekabet gücü yüksek tarımsal yapının gerçekleşmesinin sorumluluğunu kadınlara yükleyor gibi görülmektedir.

2014-2023 Dönemi: Çiftçi Kadını Kadın Girişimciye Dönüştürme Çabası

Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2014-2018) büyüme odaklı kalkınma hedefleri, 'yeşil büyüme' olarak yeniden ifade edilmektedir. Kırsal nüfusun gelir kaynaklarını çeşitlendirmek ve yaşam kalitesini yükseltmek gibi yenilenmiş görünen ama esasında eski hedefler çerçevesinde devam ettiği görülen, Bölgesel Gelişme Yüksek Kurulu ve ardından 26 Kalkınma Ajansı kurulmuştur. Güneydoğu Anadolu Projesine (GAP) ek olarak bölgesel projelerin uluslararası fonlarını yürütecek Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP), Doğu Anadolu Projesi (DOP) ve Konya Ovası Projesi (KOP) kurulmuştur (TBMM, 2014: 25). Plan'da, artırılan tarımsal destekleme ödeneklerinin ve sağlanacak projelerin toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayacak nitelikte olacağı ifade edilirken; projelerde, aslında, kadınlara yönelik yeni tarımsal uygulamalara ve girişimcilikle ilgili eğitim programlarına odaklanıldığı anlaşılmaktadır (TBMM, 2014: 98). Kadın girişimciliği, 2016'da kurulan TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu'nda da öncelikli maddelerden biri idi. Örneğin, *Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi* raporunda bu komisyonun amaçlarından birinin "kırsal kalkınma perspektifiyle kırsal alanda yaşayan kadınlarımızın tarım, hayvancılık, turizm gibi pek çok alanda girişimcilik noktasında karşılaştığı sorunları ele almak ve bu konularda çözüm önerileri geliştirmek" olduğu belirtilmiştir (TBMM, 2018: 1).

2016 yılında Türkiye BM'nin düzenlediği, iklim değişikliğiyle mücadele ile ilgili Paris Anlaşması'nı TBMM'ye sunarak onaylamıştır. 2019-2023 yıllarını kapsayan On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda tarıma yönelik politikaların daha yoğun yer bulduğu görülmektedir. Bu kalkınma planında 2007 gıda krizi ve 2008 küresel krizinden sonra pozitif bir toparlanmanın hala gerçekleşmediği küresel koşullardan bahsedilmektedir. Bu durumda, serbest piyasaya güven olumsuz etkilemekte ve bunun için artık daha fazla 'sürdürülebilir ve etkin işleyen uluslararası politika koordinasyonuna' ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Ancak Paris Anlaşması hedeflerine hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde yeterince ulaşamadığı da aktarılmaktadır (TBMM, 2019: 5). Artan gıda talebini karşılamak için, değişen iklim koşullarına ve iklim krizlerinin etkileriyle derinleşen tarım arazilerinin olumsuz şartlarına uygun bitkilerin üretimi ve hayvanların gelişimine ihtiyaç vardır. Bunun için biyoçeşitliliğin öneminin yanı sıra yeni iş gücü kaynakları ve yeni bilgi ve teknolojinin ihtiyacı dile getirilmektedir (TBMM, 2019: 11). Türkiye tarımının küresel gıda piyasalarında rekabet gücünü yükseltebilmek için, örtü altı yetiştiriciliği ve organik tarım gibi bir süredir uygulanmaya çalışılan yeni yöntemlerin yaygınlaşması ve pazarlama olanaklarının artışına yönelik eğitimsel ve finansal desteklerin artırılması gerektiği belirtilmektedir (TBMM, 2019: 14). Öte yandan, 2018 TBMM raporunda ifade edilen eleştirilere rağmen

kırsal kadına yönelik politikada 1996'dan beri vurgulandığı üzere, kadının mevcut durumunun iyileştirilmesi ve sürdürülebilirliğe yönelik kadın emeğinin önemi gibi söylemler tekrarlanmaktadır (TBMM, 2018). Hatta Plan'da tarımsal arazilerin mülkiyetine ilişkin toprak bütünlüğünü sağlama amacıyla uygulanması gereken hedefler yer alırken, kadının mülkiyete erişimiyle ilgili düzenlemeler söz konusu edilmemiştir. Toplumsal cinsiyet adaleti konusu söz edilmediği gibi yapısal dönüşümlere yönelik politikalar da yer almamaktadır. Bunun yerine kırsal kadının girişimciliğinin artırılması artık bu dönemin kalkınma planının merkezinde yer almaktadır (TBMM, 2019). Kadının güçlenmesi, kadınların yapısal dönüşümleriyle değil, kapitalist piyasalarda etkin üretici olarak yer almalarıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Böylece, kırsal kadınları girişimciliğine teşvik etmeye çalışan 2010'lar sonrası devlet planlamaları, kadın emeğini görünür kılarken aynı zamanda küresel piyasa ekonomisine entegrasyonunu hedefleyerek, yeniden büyüme odaklı ulusal kalkınma için kadını araçsallaştırmaktadır.

Türkiye Tarımında Kadın Girişimciliğinin Sınırlıkları

Türkiye'deki kırsal kadın üreticilerinin, tarımsal üretimde önemli rol oynamış olduğu ve emeğinin görünmezliği yukarıda ifade edilmiştir. 2010'lu yılların ortasından sonraki devlet politikalarında ise kadın emeğini, sürdürülebilir tarımın 'rekabet gücü yüksek' yeni iş gücüne ve 'girişimci çiftçi'ye dönüştürme çabası olduğu görülmektedir. Ancak en azından on seneden daha az olan bu süre içinde, kırsal kadınların girişimci tarımsal üretimde aktif rol oynamasının kolay olmadığı görülmektedir. Örneğin, kalkınma projelerinin AB'ye aday ve potansiyel ülkelere destek amacıyla yürütülen IPARD destekleri, Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK) iş birliğinde, kadınların girişimciliğine ve istihdamına yönelik desteklerde önemli rol oynamaktadır (IPARD, 2015). "Daha fazla değer üreten, daha adil paylaşılan, daha güçlü ve müreffeh Türkiye" (TBMM, 2019: 29) sloganıyla kadınların güçlendirilmesini sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin merkezine koyan IPARD, hibe sahiplerini seçerken kadınlara pozitif ayrımcılık yaptıklarını belirtmektedir (TKDK, 2019: 13). Buna rağmen, IPARD1'in (2007-2013) 1055 (%10'luk dilim), IPARD2'nin (2014-2020) sadece 416 kadına eğitim ve hibe verdiği bildirilmiştir (TBMM, 2018: 161).

Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu (TBMM, 2018) da uygulamaya geçen kadın girişimciliğiyle ilgili çeşitli projeleri değerlendirmekte ve bu projelerin sınırlı sayıda kırsal kadına ulaşabildiğini vurgulamaktadır. Komisyon Raporu'na göre, 2015'te Gıda, Tarım ve Orman Bakanlığının *Kadın Çiftçiler Tarımsal Yeniliklerle Buluşuyor* projesinde, 1099 kadın tarım üreticisine eğitim verilmiştir

(örn. Kadın Çiftçiler Vermikompost Üretiyor Projesi, Balıkçılıkta Kadın Eli Projesi, Kadın Çiftçilere İpek Böceği Yetiştiriciliği Projesi, Alıç Sirkesi Projesi, Kırklareli’de Kaz Yetiştiriciliği Projesi). Bölgesel kalkınma ajansları tarafından düzenlenen projelerde (örn. Kırsal Kadınlarımız Kazanıyor Projesi, Alacakız Sağılsın, Ayşe Teyzem Kazansın Projesi, Kendime Ait Bir Sera Projesi), İŞKUR (Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü) ve KOSGEB (Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı) katkısıyla gerçekleşen istihdam yönelimli ve iş fikri olan kadın çiftçilerin KOSGEB kredi imkânlarından faydalandığı projelerde (örn. Uygulamalı Girişimcilik Eğitimi, Yeni Girişimci Desteği) sera kurulumu, coğrafi işaretli ürün temsilciliği ve dijital teknoloji ve bilgiye erişim gibi konularda özellikle kırsal kadına destek verilmeye çalışılmaktadır. Ancak rapora göre, kadınların katılım oranları çok düşük seviyelerde kalmaktadır. Bakanlık destekli projelerin değerlendirme raporlarında, bunun nedeni olarak ev içi sorumluluklarının fazla olması, haberdar olmama, isteksizlik, öz güven yetersizliği ve projelerin bakanlık tarafından yeterince izlenmemesi yer almaktayken (TBMM, 2018:166); KOSGEB ve İŞKUR projeleri raporlarında ham madde alımları için kırsal kadına destek sağlamama, başvuru koşullarının zorluğu ve kadınlara pozitif ayrımcılığın yapılmaması yer almaktadır (TBMM, 2018:25-30). Gülçubuk, *Türkiye’de Kırsal Kadının Girişimciliğini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi ve Kadınların Bu Konuda Güçlendirilmesine Yönelik Politika Önerilerinin Geliştirilmesi* çalışmasına atf yaparak TBMM Komisyon Raporu’nda, kırsal kadına yönelik projelerin ya çok küçük gruplar hedeflediği için ya da proje tarihleri dışında eğitim ve çalışmaların devam etmediği için sürdürülebilir olmadığını belirtmiştir (TBMM, 2018: 13-15). Ayrıca Komisyon Raporu, “ürünler için sürekli bir pazarlama imkânı bulamadıkları için tıkanmakta” olduğu, sorunun sermaye eksikliğiyle ilgili olduğu ve dolayısıyla kırsal kadınların piyasaya yönelik girişimcilikten daha çok geçimlik girişimciliğine katıldıklarını da aktarmaktadır (TBMM, 2018: 17).

TBMM Komisyon Raporu, Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu’nu 2012-2016 yılları arası yapıldığı görülen tüm projelerde kadının durumunu iyileştirmeye yönelik hedeflerin her seferinde tekrarlanmaktan ibaret olduğunu belirterek eleştirmektedir (TBMM, 2018: 97-98). Rapor, fırsat eşitliği için daha çok çalışılması gerektiğini ifade ederek, girişimcilik, eğitimlerin eksikliği, deneyim-tekniik bilgi yetersizliği, ekonomik kaynaklara erişimin zorluğu, kurumlar arası iş birliğinin yetersizliği ve sosyal güvenlik sorunları gibi konularda hala çok fazla ilerlemeye ihtiyaç olduğunu ve tarımda sürdürülebilir kalkınma ve kırsal kadının girişimciliği için bu eksikliklerin giderilmesinin elzem olduğunu belirtmektedir (TBMM, 2018: 163-169).

Son yıllarda sürdürülebilir ve aynı zamanda 'rekabet gücü yüksek' tarım uygulamalarını yerine getirmeyi hedefleyen Türkiye kalkınma politikaları, çiftçilere özellikle, uluslararası rekabetinin giderek arttığı kapitalist üretime daha etkin katılım için girişimcilik, yeni tarım yöntemleri ve yeni teknolojileri teşvik etmekte ve ağırlıklı bu konularla ilgili eğitime yönelik projelere destek vermektedir. Bu projelerin raporlarında, liberal ekofeminist yaklaşımda varsayıldığı gibi kadın tarım üreticilerinin bilinçsiz ve bilgisiz olduğu belirtilmekte; kadınların sahip olduğu yerel bilgiler yok sayılmakta ve pratikte yaşanan sosyoekonomik sorunlar görmezden gelinmektedir. Organik tarım, 'yeni tarım' veya girişimci tarım ile ilgili yeni uygulamalar, uzman bilgi aktarımları için eğitimler almanın yanı sıra finansal destek almak için çeşitli kayıt işlemleri gibi uzun ve meşakkatli adımlar gerektirmektedir. Ülke genelinde hem eğitim düzeyinin düşük olduğu hem de erkek egemen kamusal alana ve rekabetçi piyasaya katılımda toplumsal cinsiyete dayalı engellerle karşılaşabilen tarım üreticisi kadınların büyük kısmının, yeni uygulamalardan faydalanmasının son derece güç olduğunu öngörmek zor değildir. Kadınların finansal desteklerden faydalanabilmesi ve piyasada rekabetçi aktör olabilmesi için hem kültürel ve sosyal sermaye açısından güçlenmesi hem de ataerkil emek ilişkilerinin ve piyasanın eril yapısının değişmesi gerekmektedir. Ya da kadınların maruz kaldığı sömürücü emek ilişkileriyle mücadele edilerek ve onların deneyimleri ve toplumsal gerçekleri merkeze alınarak, ekolojik ve toplumsal açıdan adaletli sürdürülebilir bir tarımın hedeflenmesi gerekmektedir. Her iki yol için de yapısal dönüşüme yönelik adımlar atılması elzemdir.

Tartışma ve Sonuç: Sürdürülebilir Tarım İçin Ekofeminist Bir Yaklaşım ile Politika Oluşturmak

BM'nin kalkınma politikasını takip eden Türkiye'nin tarım politikasındaki ekolojik kaynakların sürdürülebilirliği söylemi, kendini, rekabetçi ve ilerlemeci kapitalist sisteme kaynak sağlamanın devamı için tasarlanmış olan sığ bir çevrecilik anlayışı ile göstermektedir. Bu durum Türkiye'de, özellikle neoliberalizmin ivme kazandığı 2000 sonrasında, belirgin bir şekilde görünürdür. Aslında 2000 sonrası kırsal kalkınma ve tarım politikalarının bilimsel çalışmalarda belirlenen problemlerden bihaber olduğu göze çarpmaktadır. Ancak hedeflenen planlamalarda, tarımın kadınlaşması ve kadın emeğinin görünmezliği, kadının girişimciliği üzerinden tasarlanmakta ve kadınları kapitalist piyasaya dahil etme çabası ile çözülmeye çalışılmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi neoliberal reformların ardında küçük üretici haneler ya tarımı bırakmak zorunda kalmakta ya da kadınların esnek ücretsiz emeği gibi sınırlı kaynakları, azami şekilde kullanarak hayatta kalmaya çalışmaktadır. Devlet de kadın emeğinin doğrudan serbest piyasaya yönelik üretime yönlendiren desteklerle hem ekonomik büyüme hem de kadının

güçlendirilmesi gibi toplumsal cinsiyet politika hedeflerine cevap vermeye çalışmaktadır. Kırsal kadının sürdürülebilir kalkınma için emeğinin vazgeçilmez olduğu vurgusunun hâkim olduğu bakanlık raporlarında, hedef olarak kırsal kadın girişimciliği ve yeni iş kurulması için belirlenen hibelerin yanı sıra kadın kooperatiflerinin kurulması, özellikle AB destekli sürdürülebilir kalkınma programlarında önemli görülmektedir. Fakat kamusal alandan dışlanmış, ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeden yoksun ve ev içi ve tarımsal işlerde oldukça yüksek sorumluluğu olan kırsal kadının piyasaya, sivil topluma ve karar mekanizmalara adil katılımı oldukça zordur. Sürdürülebilir kalkınma kapsamında kadınların önemli rolüne yapılan vurguya rağmen, kadının yeni tarım koşullarına, teknolojisine, bilgisine ve işlediği toprağın mülkiyetine ulaşamadığı adaletsiz koşulların göz ardı edilmesi, kadının ücretsiz emeğinin kapitalist dünyada sürdürülebilir tarıma verilecek en büyük kaynak olduğunun göstergesidir. Kırsal hanelerdeki mülkiyet sahipliği ve emek ilişkilerindeki köklü ataerkil toplumsal cinsiyet rejimi kaldırılmadan tarımda ne kadın girişimciliği ne de toplumsal cinsiyet adaleti gerçekleştirilebilecektir. Ataerkil yapıyla mücadeleyi hedefleyen politik irade olmadan kadın odaklı politika olsa da o politika altında, ataerkil ve kapitalist sömürü ilişkileri yeniden üretilmeye devam edecektir. Sürdürülebilir tarım için önemli olan ne kadar kadının girişimci olduğu değil, kadınların, hangi koşullarla nasıl üretim yaptığıdır. Eşit koşulların değil adil koşulların sağlanması gerekmektedir. Ancak mevcut planlamaların kadın-erkek fırsat eşitliğinden bile uzakta bir yaklaşım sergilediği ortadadır. Bazı hibelere kadınlar lehine düzenlenen pozitif ayrımcılığın yetersizliği yukarıda gösterilen raporlarda açıktır. Kadınları kapitalist piyasaya entegre etmek mevcut antroposen ve ataerkil sistemi yeni görünüm ile sürdürmekten başka bir şey değildir.

Türkiye'nin tarım politikasında ekosistemin korunmasına yönelik tarımsal yönetimine kadın katılımının öneminden hiç bahsedilmemektedir. Gerçekte bugün, sürdürülebilir kalkınmanın değil sürdürülebilir ekosistemin önemsendiği tarım politikaları üretilmesi gerekmektedir. Böyle bir politika için yerel çevresel, toplumsal ve kültürel ağlara hâkim olan kadın üreticilerin aktif katılımı oldukça önemlidir. Küba örneğinde görüldüğü gibi sürdürülebilir tarım, tıpkı kapitalist üretimde olduğu gibi, feminist bir bilinç ile tasarlanan politika olmadığında ücretsiz kadın emeğinin sömürüsüne dayanabilmektedir. Ekofeminist bir politika, toplumsal cinsiyet, sınıf, ırk ve insan-doğa gibi her türlü tahakküm ilişkilerine karşı mücadele etmeyi hedefler. Bunun için de Haraway gibi antroposen eleştirmenlerin önerdiği türler arasında sınırların geçişken olduğunu, mekanların ve kimliklerin 'ağ oluşturduğu'nu görebilen yeni perspektifler, yeni pratikler ve yeni stratejiler meydana getirmek (Haraway, 2006: 49) önemlidir. Böyle bir paradigmatik dönüşüm hedeflerken dikkat edilmesi gereken konulardan biri

dilin üretimidir. Çünkü hiyerarşik bir dil ve söylemin üretimi, kadın sömürsünü ve doğa sömürsünü besleyecektir. Kadının doğa ile benzer sömürüye; doğanın kadınla benzer sömürüye maruz kaldığını açıklayan fakat bunu dikotomik ve indirgemeci olmadan ifade eden feminist bir dile ihtiyaç vardır.

Sürdürülebilirlik söyleminin de kalkınmacı dilinden arınması gerekmektedir. Sürdürülebilir kalkınma düşüncesinde en çok vurgulanan konular, yoksulluk, fırsat eşitsizliği, nüfus artışından kaynaklanan gıda yetersizliği, bilinçsiz kaynak tüketimi ve gıda güvenliğidir. Burada tercih edilen terimler, bireysellik, akılcılık ve ekonomik özgürlüğüne değer veren neoliberal dille ifade edilmektedir. Ekolojik problemler de sıklıkla işlevsizliği, bencillik ya da umursamazlık gibi bireysel nedenlerle açıklamaktadır. Kadınların toplumsal cinsiyete dayalı dezavantajlarının, 'eğitilmeleri', 'bilinçlendirilmeleri' ve 'gönüllendirilmeleri' gibi bireysel çabalara vurgu yapan politikalarla aşılabileceğini iddia eden neoliberal devletler; aynı mantıkla, çevre sorunlarının da bilinçli, duyarlı ve akılcı bireysel çabalarla çözülebileceğini öngörmektedir. Ancak ataerkillik de kapitalist sömürü de yapısal bir tahakkümdür. Feminizmde ise, daha adil bir dünyaya doğru dönüştürücü değişimler hedeflenmektedir. Bunun için de kadınların deneyimlerinin, duygularının ve bilgilerinin paylaşılması ve ataerkillik sömürüye karşı dayanışması ve örgütlenmesi vurgulanmaktadır (Ertürk, 2004). Dünyanın birçok yerinde, geçimlik ekonomi ve yaşam alanı korumak üzere tohum devamlılığı ve yerel tarım metotlarının kuşaklara aktarımında kadınların aktif olduğu bilinmektedir (Shiva, 2018; FOA, 2011). Aynı zamanda bilime ve teknolojiye eğilen yerel politikaların acilliği de ortadadır (Haraway, 2006: 53). Sürdürülebilir tarım için, ataerkillik ve kapitalizm gibi toplumsal gerçekler ile yüzleşebilen; insan ve insan olmayan yeryüzündeki tüm varlıkları hiyerarşik olmayan ağlar içinde görebilen ve karmaşık ve karşılıklı ilişkileri kapsayabilen bir perspektife ihtiyaç vardır. Sığ ekoloji gibi insana hizmet eden doğa anlayışının, liberal feminizm gibi ataerkillik kapitalist sistemde kadının bireysel güçlenmesiyle yetinen toplumsal cinsiyet anlayışının çok ötesinde; dönüştürücü ekofeminist perspektifle, yerel ve uzman bilgilerinin ve deneyimlerinin paylaşıldığı ve yerel aktörlerin dayanışma ve demokratik örgütlenmeyi güçlendirdiği bir politikaya ihtiyaç vardır.

Kaynakça

Agarwal B (1985). Women and Technological Change in Agriculture: The Asian and African Experience. İçinde: I Ahmed (der.), *Technology and Rural Women: Conceptual and Empirical Issues*, UK: Routledge, 67-115.

Agarwal B (2018). Gender Equality, Food Security and the Sustainable Development

Goals. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 34, 26–32.

Akşit B (1993) *Studies in Rural Transformation in Turkey 1950-1990*. İçinde: P Stirling (der) *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*. Florida: The Eothen Press, 187-200.

Aktar C (2010). Türkiye’de ve Dünyada Küçük Aile Çiftçiliği ve Yeniden Köylülük. *Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği*, 14 Temmuz. Son erişim tarihi, 20/12/2002.

Alkan I (2018). *Tarım Sektöründe Kadın Emeği: Çarşamba Ovası Gündoğdu ve Damlatas Köylerinde Fındık, Çeltik ve Sebze Üretimi Özelinde Bir İrdeleme*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Aydın Z (2001). Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke’nin Tuzburgazı ve Sivrihisar’ın Kınık Köyleri Örneği. *Toplum ve Bilim*, 88,11-31.

Aydın Z (2010). Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture. *Journal of Agrarian Change* 10(2), 149–187.

Aysu A (2013) Türkiye Tarımının Serbest Piyasaya Uyarlanması ve Küçük Çiftçiliğim Tasfiyesi *Perspectives: Türkiye’den Siyasi Analiz ve Yorum*, 6, 14-21.

Barca S (2020). *Forces of Reproduction. Notes for a counter-hegemonic Anthropocene*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.

Barca S (9.12.2021), Yeniden Üretim Güçleri: Sosyalist Ekofeminizm ve Küresel Ekolojik Kriz, <https://www.polenekoloji.org/yeniden-uretim-gucleri-sosyalist-ekofeminizm-ve-kuresel-ekonomik-kriz/>. Son Erişim Tarihi, 20/12/2022.

Bell K (2014). *Achieving Environmental Justice-A Cross-National Analysis*. Bristol: Policy Press.

Berik G (1995). Towards an Understanding of Gender Hierarchy in Turkey: A Comparative Analysis of Carpet-Waving Villages. İçinde: S Tekeli (der) *Women in Modern Turkish Society: A Reader*. London and New Jersey: Zed Books, 112-127.

Bookchin M (1996). *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi*. Çev. R G Öğdül, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Carlassare E (1999). Socialist and Cultural Ecofeminism: Allies in Resistance. *Ethics and the Environment*, 5(1), 89-106.

D’Eaubanne F (2022). *Feminism or Death: How the Women’s Movement Can Save the Planet*. NewYork: Verso.

Elson D ve Pearson R (1981). ‘Nimble Fingers Make Cheap Workers’: An Analysis Of Women’s Employment in Third World Export Manufacturing. *Feminist Review* 7, 87–107.

Eren Benlisoy Z C (2021). Gendered Agribusiness, Feminization of Work, and Seeds of Empowerment: The Case of Women of the Greenhouse, Western Anatolia, Turkey.

İçinde: M R Walker (der), *Female Voices From the Worksite- The Impact of Hidden Bias Against Working Women Across the Globe*, UK: Lexington Books, 169-188.

Ergas C (2014). Barriers to Sustainability: Gendered Divisions of Labor in Cuban Urban Agriculture. From Sustainable to Resilient Cities. *Urban Sociology*, 239-263.

Ertürk Y 1995. Rural Women and Modernization in Southeastern Anatolia. İçinde: S Tekeli (der). *Women in Modern Turkish Society: A Reader*. London and New Jersey: Zed Books, 141-152.

Ertürk Y (2004). Considering the Role of Men in Gender Agenda Setting: Conceptual and Policy Issues. *Feminist Review*, 78, 3–21.

Euronews (02/07/2022). Türkiye’de Çiftçi Sayısı Son 5 Yılda Yüzde 28 Azaldı. Son erişim tarihi, 24/08/2022.

FAO (The Food and Agriculture Organization of the United Nations) (1991). The Role of Women in Agriculture. Rome: FAO

FAO (The Food and Agriculture Organization of the United Nations) (2011). The State of Food and Agriculture. Rome: FAO

Ferry L (2000). *Ekolojik Yeni Düzen*. Çev. T Ilgaz. İstanbul: YKY.

Gaard G (2011). Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism. *Feminist Formations*, 23 (2), 26-53.

Gıda ve Tarım Bakanlığı (2012). Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi-Ulusal Eylem Planı (2012-2016). Ankara: TBMM.

Glazebrook T ve Opoku E (2020). Gender and Sustainability: Learning from Women’s Farming in Africa. *Sustainability* 12(24), 10483.

Gündüz Hoşgör A (2011) Kalkınma ve Kırsal Kadının Değişen Toplumsal Konumu: Türkiye Deneyimi Üzerinden Karadeniz Bölgesindeki İki Vaka’nın Analizi. İçinde: S Sancar (der). *Birkaç Arpa Boyu 21. Yüzyıla Girerken Türkiye’de Feminist Çalışmalar*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 219-247.

Haraway D (2006). *Siborg Manifestosu*. Çev. O Akinhay. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Haraway D, Ishikawa, N, Gilbert, S F., Olwig, K, Tsing, A L ve Nils, B (2016) Anthropologists Are Talking – About the Anthropocene, *Ethnos*, 81(3),535-564.

IPARD (2015). (Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA). IPARD- Programı Nedir? Ankara: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu-IPARD.

IPARD (t.y.). (Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA). Öne Çıkan Projeler. Ankara: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu-IPARD.

Onaran İncirlioğlu E (1993). Marriage, Gender Relations and Rural Transformations in Central Anatolia. İçinde: P Stirling (der) *Culture and Economy: Changes in Turkish Villages*. The Eothen Press, 115-125.

Kalonya D H (2021). Müştereklerin Çitlenmesi Ekseninde Kadınlar: Ekofeminist Perspektiften Türkiye’de Çevre Hareketleri. *Planlama* 31(3), 448–465.

Kandiyoti D (1989). Kadınlar ve Hane içi Üretim: Türkiye’de Kırsal Dönüşümün Etkileri. İçinde: D Kandiyoti (der). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Kandiyoti D (2011). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Kandiyoti D (1989). Women and the Turkish state: Political actors or symbolic Pawns? İçinde: N Yuval-davis, ve F Anthias (der) *Woman-Nation-State*. London: Macmillan.

Keyder Ç ve Yenal Z (2013). *Bildiğimiz Tarımın Sonu- Küresel İktidar ve Köylülük*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kocabicak E (2018). What excludes women from landownership in Turkey? Implications for feminist strategies. *Women’s Studies International Forum*, 69: 115-125.

Külcür R (2022). Toplumsal Cinsiyetin Çevresel Adalet ve İklim Değişikliği Bağlamında Türkçe Literatürdeki Görünürlüğü. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, 24: 31-54.

Mies M (2014). White Man’s Dilemma: His Search for What He Has Destroyed. İçinde: Mies, M Ve Shiva, V *Ecofeminism*. London: Zed Books.

Mies M ve Shiva V (1993). *Ecofeminism*. Kanada: Fernwood Publishing.

Moore J W (2016). *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*. Oakland: PM Press.

Morvaridi B (1992). Gender Relations in Agriculture: Women in Turkey. *Economic Development Cultural Change* 40(3), 567-586.

Morvaridi B (1995). Macroeconomic Policies and Gender Relations: The Study of Farming Households in Two Turkish Villages. İçinde: R L Blumberg (der.). *Engendering Wealth and Well-Being: Empwerment for Global Change*. Boulder: Western Press.

Özay S (2003). Bergama: Halkın Hukuk Mücadelesi. L. Sanlı (der). *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Özbay F (2019a). Kırsal Yörelerde Kadının Statüsü, işgücüne Katılımı ve Eğitim Durumu. İçinde: F Özbay (der). *Kadın Emeği: Seçme Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 107-128.

Özbay F (2019b). Türkiye’de Kadın Emeği ve İstihdamına İlişkin Çalışmaların Gelişimi. İçinde: F Özbay (der). *Kadın Emeği: Seçme Yazılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 29-60.

Öztürk M (2012). *Agriculture, Peasantry and Poverty in Turkey in the Neo-Liberal Age*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers.

Öztürk M (2014). Migration as Movement and Multiplace Life: Some Recent Developments in Rural Living Structure in Turkey’ Population, *Space and Place* 20: 370-

388.

Öztürk M vd (2014). Commodification and the Social Commons: Smallholder Autonomy and Rural–Urban Kinship Communalism in Turkey. *Agrarian South: Journal of Political Economy*. 3(3) 337–367.

Parameswaran G (2022). A History of Ecofeminist-Socialist Resistance Feminist-Socialist Resistance to Eco-crisis in India co-crisis in India. *Journal of International Women's Studies*, 24(2), 1-15

Pligeram R ve Amos B (2015). Beyond “Inherit It or Marry It”: Exploring How Women Engaged in Sustainable Agriculture Access Farmland. *Rural Sociology* 80(1), 16–38.

Plumwood V (2017). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*. Çev. B Ertür, İstanbul: Metis.

Porritt J (1989). *Yeşil Politika*. Çev. A Türker, İstanbul: Ayrıntı.

Resmî Gazete (2002). Organik Tarımın Esasları ve Uygulamasına İlişkin Yönetmelik Ankara: Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü.

Resmî Gazete (2004). İyi Tarım Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik. Ankara: Başbakanlık Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü.

Salleh A (2003). Ecofeminism as Sociology, Capitalism Nature Socialism, 14:1, 61-74.

Shiva V (2006). *Küresel Gıda Soygunu- Çalınmış Hasat*. BGST: İstanbul.

Shiva, V (2018). Adalet, Barış ve Sürdürülebilirlik- Yeryüzü Demokrasisi. BGST: İstanbul.

Slee B (1993). Endogenous Development; A Concept In Search Of A Theory. *Options Mediterraneennes* 23: 43-54.

Surish L (2021). Understanding the Relationship Between Sustainability and Ecofeminism in an Indian Context. *Journal of Developing Societies* 37(1), 116–135.

Suzuki Him M ve Gündüz Hoşgör A (2019). Challenging Geographical Disadvantages and Social Exclusion: A Case Study of Gendered Rural Transformation in Mountain Villages in the Western Black Sea Region of Turkey. *Sociologia Ruralis*, 59(3), 540-559.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (1996). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2001). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2007). Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2007-2013). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2014). Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018). Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2018). Kırsal Alanda Kadının Güçlendirilmesi ve Kırsalda Kadın Girişimciliğinin Desteklenmesi Konulu Komisyon Raporu. Ankara: TBMM.

TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) (2019). On Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2019-2023). Ankara: TBMM.

Tekeli İ (2011). Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci. İçinde: İ Tekeli (der.). *Göç ve Ötesi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 68-95.

TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı). (2022). İstihdam İzleme Bülteni Sayı 116. Son erişim tarihi 24/08/2022.

TKDK (Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu) (2019). TKDK Stratejik Planı (2019-2023). Ankara: TKDK

Tulloch L ve Neilson D (2014). The Neoliberalisation of Sustainability. *Citizenship, Social and Economics Education*, 13 (1), 26-38.

UN (United Nations) (1972). Stockholm Declaration and Action Plan for the Human Environment. Stockholm: UN.

UN (United Nations) (1987). Our Common Future. NY: UN.

UN (United Nations) (1992). United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Brezilya: UN.

UN (United Nations) (2000). We the Peoples: The Role of the United Nations in the Twenty First Century. NY: UN

UN (United Nations) (2012). Sustainable Development Goals (SDGs). Brezilya: UN.

UN (United Nations) (2022). The Impact of Stockholm Conference on the UN System: Reflections of 50 Years of Environmental Action. Stockholm: UN.

Üçeçam Karagel D (2010). Türkiye Kırsalında Tarımda Çalışan Kadın Nüfus (1990-2000). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 3(13), 254-267.

Vázquez-Barquero A (2007). Endogenous development: Analytical and policy issues. İçinde: A J Scott ve G Garofoli (der). *Development on the Ground: Clusters, Networks and Regions in Emerging Economies*. London and NY: Routledge. 23-44.

Warren K (2000). *Ecofeminist Philosophy: A Western Perspective on What It is and Why It Matters*. New York: Rowman ve Littlefield Publishers.

Yaman Öztürk M ve Akduran, Ö (2010). Tütün Tarlalarında Kadın Emegi: Bafra'da Tütün Üretici Olmak. İçinde: S Dedeoğlu ve M Yaman Öztürk (der). *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emegi: Türkiye Örneği*. İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı, 215-248.

Yılmaz F (2019). Doğanın Sermayeleştirilmesinin Kadın Yaşamına Sirayeti: Çevre Direnişlerindeki Kadınların Deneyimleri Üzerinden Bir Araştırma. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.